

XOSÉ MARÍA ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, EDITOR REVOLUCIONARIO

Darío Xohán Cabana

É posible que me repita agora, e mesmo que repita cousas que dixeron aquí Manuel Bragado e Víctor Freixanes, porque de Xosé María Álvarez Blázquez como editor xa escribín e falei moitas veces, e desde hai moitos anos; pero iso non me preocupa se así podo concibir a esperanza de contribuír a salientar e fixar o grande e decisivo papel que na historia real da cultura galega cumpriu o home que en 1967, xa moi cocido na vida e noutras aventuras editoriais, puxo en marcha un proxecto revolucionario que se chamou Edicións Castrelos, proxecto único e asemade bicorne, coas dúas poderosas esgallas que eran a colección O Moucho e a colección Pombal.

Sabemos que Álvarez Blázquez foi editor vocacional desde que era un raparigo, pois, como nalgún sitio salienta belamente o seu fillo Xosé María Álvarez Cáccamo, xa cando andaba aprendendo pra poeta preparaba os seus manuscritos con deseño librario e, a falta de máquina de escribir, con letra de imprenta. Sabemos tamén que en 1932 fundou con outros poetas e artistas de Pontevedra a revista *Cristal*, en cuxa dirección tomou parte importante. Esta dirección, xaora, non era só literaria, senón que implicaba tamén as tarefas técnicas da edición; e esta tarefas de edición tampouco non eran xa novas pra el, pois aquel mesmo ano editara, en edición de autor probablemente sufragada pola súa familia, o libro de poemas *Abril*. Anos despois, en 1935, escribírille unha carta a Ánxel Casal, publicada este ano de Xosé María na excelente web do seu fillo Celso, onde mostra uns bos coñecementos técnicos do mundo da edición e da imprenta.

Pero en 1935 non só tiña eses coñecementos técnicos senón que xa tiña tamén plans editoriais, e por certo ben ambiciosos. Co encabezamento de «insomnio dunha noite esperanzada», sen data expresa pero con características que segundo o seu fillo Pepe apuntan sen dúbida cara ó 1935, consérvanse no arquivo familiar cinco cuartillas manuscritas polas dúas caras que conteñen un proxecto editorial verdadeiramente ambicioso, un proxecto que incluía dúas liñas.

Unha desas liñas, xa cerrada polo tempo, levaría o nome de *Biblioteca Clásica Galega*, e constaría de trinta tomos, cuxos contidos se enumeran detalladamente, en formato cuarto maior e coa posibilidade de dobre edición, unha en papel ordinario e outra de luxo. O proxecto editorial implica ó mesmo tempo un proxecto intelectual de amplo folgo, e desde logo colectivo, pois Álvarez Blázquez postula edicións críticas dos Cancioneiros, da Crónica Troiana e da Historia Troiana, dos Miragres de Santiago, da Crónica Xeral, e en xeral de todos os textos medievais en lingua galega, incluíndo un volume cunha selección de documentos notariais, que sería o tomo XX.

O proxecto é terriblemente medievalista: vinte volumes da Idade Media, un volume prós séculos escuros ou de decadencia –outra obsesión súa do futuro–, e logo cinco pró século XIX, tres prá literatura popular e un máis reservado pra un índice bibliográfico da literatura galega. Na parte medieval pódense notar algúns erros de apreciación sobre algunhas obras concretas, cousa que non hai que explicar co recurso a dicir que o autor do proxecto era un rapaz de 21 anos, pois probablemente os máis vellos e curtidos eruditos daquel tempo sufrisen tamén error nas mesmas ou noutras cousas... Pero o certo é que aínda hoxe non hai ningunha colección orgánica, ningunha *biblioteca clásica galega* que se poida comparar con aquel proxecto, pois aínda que moitas das obras relacionadas, daquela rigorosamente inéditas, fosen editadas despois, xamais chegaron a saír dos estritos circuítos da filoloxía pra instaurarse na conciencia colectiva da nación, que era o que Álvarez Blázquez pretendía co seu proxecto. Un proxecto inspirado, con certeza, en realidades alleas tan ilustres coma a *Biblioteca de Autores Españoles* do gran editor Manuel Rivadeneyra, de quen seguramente posuía algúns volumes, entre eles probablemente o *Poema de Alfonso Onceno*, cuxo suposto orixinal galego xa empezara a ser unha das grandes obsesións da súa vida. Pra un profesor universitario quizabes pouco máis teña onde estean publicados os *Miragres de Santiago*, a *Historia Troiana*, as *Crónica Geral* ou a *Corónica de Santa María de Iria*; xa se arranxará pra atopalas cando lle fagan falla. Ora ben, prás persoas normais, pró público culto non profesional, mellor sería que houbera unha colección de referencia como foron no seu tempo a *Biblioteca de Autores Españoles*, ou logo *Clásicos Castellanos*, ou *Clásicos Sá da Costa*. Ben certo é que o enorme aumento da edición nas últimas décadas fixo que, en linguas coma o castelán, o francés e mesmo o portugués ou o catalán, haxa non unha senón varias coleccións referenciais de clásicos; pero no noso desgraciado país aínda nos falta a primeira, global, referencial, dignificante.

Moi notable é tamén a atención que neste proxecto recibe a literatura popular, elevada por Xosé María Álvarez Blázquez ó máis alto rango da importancia clásica, e nisto si que me parece orixinal. Reserva un tomo pró refraneiro, outro pró cancionero, e un terceiro, que talvez quedaría curto, pra romances, contos, lendas, cantos de nadal e reis, maías, adiviñanzas, etc. O interese do noso amigo pola literatura popular, outro dos grandes amores da súa vida, estaba xa ben afirmado.

A quinta folla deste «insomnio esperanzado» está reservada á descrición dunha *Biblioteca Nova Galega* cara ó porvir, na que se recollería, cito textualmente, «cun amplo sentido crítico de selección o máis interesante da produción literaria galega actual». Esta colección, de formato un pouco menor pero grande –en cuarto ordinario–, sería segundo Álvarez Blázquez «eminentemente popular», e a súa misión a de «facer chegar a todas as terras de lingua galega este heraldo de resurrección que é a actual literatura galega». O seu ámbito temporal sería o do século; nas súas propias palabras: «alternando coa publicación de obras de autores actuais, iranse reproducindo aquelas outras de autores

xa falecidos, dende comezos deste século, que pola súa escaseza e merecemento for preciso ofrecer de novo, facendo revivir valores inxustamente esquecidos».

Unha cousa chama a atención neste proxecto editorial, cuxo borrador, por certo, está redactado en castelán: o seu monolingüismo galego. Porque nin sequera se fai unha excepción pra publicar a obra en castelán do Padre Sarmiento, de tanto interese galego, e cuxa importancia Xosé María non podía ignorar de ningunha maneira, sendo como era neto de Emilio Álvarez Giménez e sobriño e afillado de Xerardo Álvarez Limeses, estudosos ambos os dous do magnífico frade pontevedrés. É ben sabido que Xosé María Álvarez Blázquez foi dende o principio até o final da súa vida un escritor bilingüe. Sen embargo diso, como editor tivo unha práctica totalmente diversa –aínda que, naturalmente, editou algo en castelán en tempos ou en circunstancias nas que non lle quedaba máis camiño; o caso de *Cuadernos de Arte Gallego* é un pouco á parte, pois en realidade trátase dun negocio que naqueles intres era comercialmente inconcibible en galego. Mais Xosé María foi en esencia un editor monolingüe, e na segunda época de Castrelos non quixo publicar por conta económica da editorial non xa os seus propios libros en castelán, senón nin sequera os do seu propio fillo. Esta actitude parece contradictoria, pero ó meu entender non o é: Xosé María Álvarez Blázquez, como individuo produto da súa formación e do seu tempo, permitíase ser un poeta bilingüe, que era case o que lle cadraba natural, porque iso era unha opción individual. Pero como editor sentíase executor dunha necesidade pública, dunha vontade nacional, e como nacionalista que era, e partidario dunha nación cunha única lingua nacional, en tanto que editor esixíase a si mesmo puxar nesa dirección. Pero deixemos as lucubracións pra volvermos ó concreto.

Tanto Xosé María Álvarez Cáccamo, que me fixo fraternalmente sabedor deste documento, como eu mesmo, pensamos que tal proxecto non é o dunha empresa privada, é dicir, non é que Álvarez Blázquez pensase en montar el mesmo unha editorial pra levar adiante un programa tan dificultoso, tan custoso e tan evidentemente difícil de defender no mercado do intre... Porque desde logo Álvarez Blázquez non ignoraba as enormes dificultades que tiña Ánxel Casal, daquela editor único do galeguismo, pra vender os seus libros.

Penso, pola contra, que o proxecto de Álvarez Blázquez en 1935 é, chamémoslle como queiramos chamarlle, o dunha *Editora Nacional*. Naqueles intres o poder reaccionario do bienio negro, frontalmente oposto a toda posibilidade estatutaria, estábase esgotando xa, e a esperanza progresista estaría collendo corpo de cara ó triúnfo das esquerdas e, naturalmente, cara á consecución do Estatuto. Sería cara a este «Estado Galego» que Álvarez Blázquez formulaba o seu proxecto, tal vez pra presentalo, chegado o intre, diante do novo poder político, ou onde non pra canalizalo a través dunha institución nacional xa existente, que daquela non podería ser outra, paréceme a min, que o Seminario de Estudos Galegos. E desde logo, dunha cousa estou seguro: Xosé María non se limitaba a formular o proxecto, senón que a súa intención, o seu desexo, a súa

vocación, era tomar parte importante nel, e non digo xa como o erudito que quería chegar a ser, senón moi principalmente como editor, como o editor que foi por vocación obsesiva durante toda a súa vida adulta, desde que na imprenta Antúnez de Pontevedra dirixira a edición do seu primeiro libro, *Abril*, aló polo mes de maio de 1932.

Pero en fin, xa sabedes o que pasou. Xosé María Álvarez Blázquez, que en 1935 se preparaba pra tomar parte, ou mesmo pra montar e dirixir unha Editora Nacional Galega, en 1936 e nos anos seguintes bastante tivo con sobrevivir á traxedia persoal e colectiva. Mais contarei tamén que do tenaz optimismo que Xosé María Álvarez Cáccamo considera un dos trazos máis notables do carácter de seu pai, hai unha abraiante proba asinada o 31 de agosto de 1938, cando Xosé María Álvarez-Limeses Blázquez redacta, esta vez á máquina, un titulado *Cuestionario de historia da literatura galega* que é, ó meu entender, o guión pra elaborar unha magna obra que, dito sexa de camiño, aínda ningún realizou tampouco: unha historia da literatura galega desde as orixes ata daquela mesmo. Álvarez-Limeses Blázquez: unha boa maneira de asinar, a daquel soldado forzado da Intendencia de Franco, proclamando «eu son o fillo do fusilado». Da lectura destas oito páxinas e dos 38 capítulos que se enumeran, resulta claro que Xosé María ten, se non os aínda imposibles coñecementos en profundidade prá busca dos cales este guión é tamén un memorando, si unha excelente idea de conxunto do devir da literatura en lingua galega dende o 1200 até os tráxicos días en que vive. E resulta tamén outra cousa importante. Todos sabedes que a raíz da publicación da monumental *Escolma de Poesía Galega* de Galaxia –realizada, por certo, metade por Xosé María e metade por Paco del Riego–, e nomeadamente a raíz da saída do tomo IV dedicado ós *Contemporáneos* a principios de 1956, suscitouse unha forte polémica sobre o que era literatura galega, se a escrita por galegos ou a escrita en lingua galega. A cuestión resolveuse, como sabedes, historicamente a favor da segunda definición, que foi publicamente defendida, se mal non me acordo, por Gonzalo Rodríguez Mourullo e por Méndez Ferrín. Pois ben, esta importante cuestión xa a tiña moi clara Álvarez Blázquez en 1938 no mesmo sentido: nos 38 capítulos do seu proxecto de *Historia da literatura galega* non hai nin a máis mínima regandixa pra que entre un só texto en castelán.

Pero o máis extraordinario deste documento –cuxo coñecemento debo tamén ó meu querido Pepe Álvarez Cáccamo– é a súa data: 31 de agosto de 1938. Xosé María, soldado forzoso de Franco no Hospital Militar de San Caetano en Santiago, non podería escribir estas páxinas se non estivese crendo no triunfo da República, pois sobráballe de saber que se gañaba Franco de ningunha maneira podería facer aqueles estudos nin menos escribir e publicar aquela tremenda obra. Por outra banda, no plan da obra están moi ben incluídos os inimigos da España negra, os leais republicanos, varios deles na zona leal ou no apoio exterior á República –Castelao, Rafael Dieste, Delgado Gurrarían, Carballo Calero, Blanco Amor–, e outros asasinados polos feixistas: Roberto Blanco Torres, Xaime Quintanilla, Federico García Lorca. E o capítulo titulado *Período actual*

coróase co nome glorioso do Seminario de Estudos Galegos, suspendido desde o triunfo da rebelión en Santiago. É coma se non houbera ruptura, senón un simple intervalo de guerra e terror despois do cal, na mente poderosa daquel mestre poeta, houbese de recomenzar a actividade cultural galeguista, temporalmente suspendida, cun «dicíamonte» pronunciado, excepcionalmente, en castelán, en homenaxe a Frei Luís de León: *decíamos ayer...*

E por que o 31 de agosto de 1938 Xosé María Álvarez-Limeses Blázquez tiña a esperanza de gañar a guerra? Era debido ó seu descomunal optimismo, que o puidese chegar a cegar? Pois non, querido Pepe Álvarez Cáccamo, agora voume chufar, pois de pronto ocorréuseme revisar a cronoloxía da Guerra Civil e inmediatamente ficou resolto o problema que tanto nos intrigaba o outro día. O 25 de xullo de 1938 –xusto o Día da Patria Galega, e talvez non totalmente por casualidade– o Exército Republicano, comandado entre outros por Enrique Líster, lanzou unha gran ofensiva, a operación máis audaz de toda aquela guerra, e atravesou o Ebro, cambiando as expectativas militares e abrindo de novo a esperanza republicana, unha esperanza que en realidade só se gorou pola felonía e a estupidez das chamadas democracias occidentais obstinadas en apazugar a Hitler e a Mussolini coa entrega de España ás gadoupas do fascismo, e dito sexa de camiño, tamén coa traizón a Checoslovaquia na cuestión dos Sudetes. Porque a cuestión dos Sudetes puxérase candente, coas eleccións municipais de maio e a subseguinte preparación de Alemaña para a intervención militar. E certamente en setembro, co ultimato de Hitler a Praga, a guerra entre as democracias europeas e as potencias fascistas parecía inevitable, pero foi aprazada cando Inglaterra e Francia baixaron os calzóns nos chamados acordos de Múnic de 29 e 30 de setembro, que lle regalaron a Hitler 30.000 Km.² dun estado teoricamente inviolable, unha excelente posición estratéxica, e sobre todo un ano máis pra prepararse. O exército alemán ocupou os Sudetes a principios de outubro, e daquela tamén empezaban a cambiar as cousas no Ebro, onde a primeiros de novembro os fascistas lanzaron a súa contraofensiva. Eu non sei, quen pode sabelo, a información político-militar de que dispoñía Xosé María naqueles intres; pero o certo é que o 31 de agosto de 1938 foi o centro case que exacto dun período no que a esperanza non só parecía posible, senón obrigatoria, tanto pola nova situación militar que representou a ofensiva republicana como pola perspectiva dunha guerra europea que liberase España da presión concentrada do fascismo internacional.

Non era, pois, ningún aloucado aquel mozo de 23 anos que facía proxectos só posibles na República; é certamente un optimista, mesmo un optimista compulsivo, pero sempre sen perder pé na realidade¹. Mais a realidade foi a que foi, e Álvarez Blázquez non puido escribir a súa *Historia da literatura galega*, nin moito menos traballar no ambicioso proxecto editorial da *Biblioteca Clásica* e a *Biblioteca Nova*. O editor vocacional tivo que esperar, e cando puido exercer a vocación tivo que conformarse con empresas máis modestas, polo menos ó principio.

O título desta conferencia, que por certo creo ben xustificado, é «o editor revolucionario». Considero que este cualificativo se lle debe aplicar a Xosé María Álvarez Blázquez sobre todo pola segunda etapa de Edicións Castrelos, pero aínda así parece necesario, xa que tanto nos entretemos en prólogos, falar tamén da súa fermosa, e historicamente importante aínda que non tanto, fermosa empresa de Edicións Monterrey, que levou adiante en sociedade co bo Luís Viñas Cortegoso. Ora ben, teño que dicir unha cousa: non me gusta esa visión xeral, tan parcial e tan esencialmente falsa, de Álvarez Blázquez como editor de xoias bibliográficas, aínda que tamén o fose en Monterrey, onde talvez unha boa parte desta ourivería tamén lla habería que atribuír ó Viñas que, como dixo antonte o Ferrín, levaba tinta de imprenta nas veas. E teño que recoñecer que unha pequena parte da culpa desta imaxe pode ser até miña, pois un vello relato meu, puramente literario e mítico, titulado *Anos de aprendizaxe*, fala dun mestre que é unha especie de ourive construtor de obxectos de poder especialmente fermosos que algúns identificaron –e con toda a razón– co meu mestre Xosé María. Pero aínda que Xosé María foi un bibliófilo e lle gustaba editar fermosos libros, a súa concepción xeral do libro galego era diversa, como xa se viu e como seguiremos vendo.

En realidade, Edicións Monterrey foi unha editorial minoritaria, máis ou menos «para bibliófilos», porque daquela tampouco non había sitio pra outra cousa. Pero antes de meternos en 1949 imos volver un pouco atrás, a antes de 1936.

Quen hoxe se atope de pronto coa imaxe do poderoso florecemento, sobre todo cualitativo, da literatura galega, e en xeral da palabra galega escrita, nos anos que van desde a fundación das Irmandades da Fala a 1936, e especialmente na década anterior a esta data, seguramente que imaxinará unha considerable industria editorial naqueles anos. Equivocarase gravemente, porque en realidade as coleccións Céltiga e Lar –pioneiramente monolingües– foron empresas moi modestas, cunha vocación popular que non chegou a callar, e cualitativamente bastante por baixo do que fora a Biblioteca Galega de Martínez Salazar no cambio de século. Despois a cousa melloraría un pouco, grazas ó voluntarismo e entusiasmo patriótico de Ánxel Casal, home providencial prá cultura galega naqueles intres decisivos; pero a situación seguiu sendo, en realidade, de extrema pobreza. Dende 1927 ata 1936 en Galicia só hai unha editorial que mereza ese nome, as Edicións Nós do Ánxel Casal, que publicaron case todo o mellor daqueles tempos nos que floreceron Manuel Antonio, Amado Carballo, Cunqueiro, Vicente Risco, Rafael Dieste, Otero Pedrayo, Castelao... Foron algo máis de setenta libros, o cal, na perspectiva da época, non está mal. Pero as edicións eran ridiculamente pequenas, da orde dos douscentos e trescentos exemplares, e raramente cincocentos ou máis. Neses dez anos de edición, Ánxel Casal non fixo máis de 30.000 exemplares de libros, ou sexa, 3.000 por ano de media, ou sexa, en total, nos dez anos, un libro –un exemplar de libro– por cada cen galegos. É dicir, unha gota de auga no mar. E ademais, non se vendían nada ben. Imprimíanse centos e vendíanse ducias, iso é ben sabido, non insistirei agora. O pobo galego, que falaba galego, que

mesmo era bastante galeguista, vivía totalmente de costas á lingua galega escrita; e cando digo pobo galego quero incluír nel non só os obreiros, os labregos e os mariñeiros, senón tamén as xa amplas capas da pequena burguesía máis ou menos ilustrada, que eran mesmo a maioría da base social do galeguismo político, que si sabían ler moi ben e que certamente lían, e non pouco, pero que non lían nunca ou case nunca libros en galego.

E mais era unha época, esta de antes do 36, fecunda, prodixiosa. O alzamento militar-fascista contra a República veu tronzar, entre outras tantas cousas, un movemento cultural amplo e vigoroso cunhas impresionantes perspectivas de futuro, aseguradas polo triúnfo das esquerdas e a aprobación do Estatuto. Baixo o poder fascista, coa lingua galega estigmatizada de republicana e separatista, con Ánxel Casal e as mellores cabezas da cultura galega asasinadas, exiliadas, perseguidas, aterrorizadas ou forzadas ó ostracismo, ningún libro en galego saíu no interior até 1947, cando se publicou –publicou é case un dicir– *Cómaros verdes*, de Aquilino Iglesia Alvariño. Que en realidade é unha anécdota, pois o reinicio da edición en lingua galega no interior hai que situalo no ano 1949, con dous nomes de gran importancia: Sabino Torres e Benito Soto; o poeta Sabino Torres (poeta daquela só en castelán) que, solidario coa maior persecución dos poetas en galego pola cuestión da lingua, publicou en pouco máis de dous anos, na colección pirata Benito Soto, nove libros de poesía en lingua galega, o primeiro deles, por certo, de Xosé María e Emilio Álvarez Blázquez.

Tamén Bibliófilos Gallegos nace naquel mesmo ano 49 coa publicación de *Camiños no tempo* de Ramón Cabanillas; e decontado, no 1950, entra en combate Edicións Monterrei, que se estrea con outro libro de Xosé María, *Roseira do teu mencer*. E no ano seguinte inicia o seu labor a Editorial Galaxia, coa *Antífona da Cantiga* asinada por Cabanillas. É dicir, que en tres anos reconstrúese un sistema editorial galego, que nesa década dos cincuenta tamén contaría coas meritorias actividades da colección Alba de Ramón González-Alegre, da Editorial Celta de Lugo, da primeira colección Xistral, obra se non exclusiva si principalmente debida a outro grande entusiasta, o noso Manuel María; e xa ó final da década, da colección Brais Pinto, promovida polo grupo vangardista do mesmo nome. Non esquezo as revistas de poesía, *Alba* e outras, tan importantes en tempos tan miserables; é que non temos tempo agora, nin sequera tampouco pra analizar o labor editorial de Álvarez Blázquez e Viñas Cortegoso en Monterrey, do que só apuntarei dous ou tres detalles que me parecen moi importantes.

Primeiro: Quen crea, seguindo unha certa historia canónica non expresamente escrita –sería demasiado atrevemento– senón máis ben implícita en discursos que aparentemente falan doutra cousa; quen crea, digo, que a recuperación cultural galega nos anos cincuenta e sesenta é obra única ou case única dunha editorial, non ten máis ca consultar os datos, as datas e as cifras pra desenganarse. Galaxia foi unha empresa moi importante, a máis importante, nesa recuperación; pero non única, nin moito menos, e no aspecto da creación literaria nin sequera hexemónica.

Segundo: Nos anos 50, as edicións ordinarias seguían sendo de 300 exemplares, ou de 500, en todas as editoriais, e non podían ser de máis. En realidade, os libros vendíanse bastante mellor ca no tempo de Ánxel Casal; o galeguismo burgués ou pequeno-burgués, liquidado como partido organizado e como grupo homoxéneo na resistencia política –por razóns e con responsabilidades que xa teremos moitas ocasións de tratar o ano que vén–, ese galeguismo en paro forzoso consolábase mercando e lendo e atesourando libros en galego máis do que o fixera en tempos mellores. Ora ben, o sistema de comercialización do libro seguía sendo, principalmente, o das subscricións –iso si, en xeral máis numerosas e mellor xestionadas ca en Edicións Nós–, e a súa presenza nas librerías era mínima e arrecullada. Neste sentido, quen tiña a mellor rede de subscritores, e desde logo a máis fiel e militante, era sen dúbida Galaxia, que era percibida coma unha especie de sucedáneo do Partido Galeguista ó que había que apoiar por patriotismo. De feito, Galaxia era precisamente iso, e tiña unha clara estrutura de partido –mesmo territorial²–, grazas á habilidade en tecer redes organizativas do seu secretario xeral, digo director literario Ramón Piñeiro. Mais disto xa falaremos tamén pró ano que vén.

Terceiro: O proxecto editorial de Monterrey non era só o dunha editorial pra bibliófilos. Iso érao tamén, porque outro espazo case non había, e outra maneira de disimular tampouco; pero entre os proxectos de Álvarez e Viñas estaba, aínda que despois a súa realización non acabaría de callar, unha colección de vontade declaradamente popular, *Flor e Froito*, que se iniciou cun libro de contos de Ben-Cho-Shey titulado *Andrómenas*. No catálogo de Monterrey de 1954 aparece claramente definida a colección, e o anuncio de tres títulos máis que pensaban dar decontado; dous deles eran *Un ollo de vidro* de Castelao e *Dos arquivos do trasno* de Rafael Dieste; ou sexa, recuperación de dous «clásicos recentes». Mais eses libros non saíron daquela en Monterrey, senón, bastantes anos máis tarde, en Galaxia: o de Dieste en 1962, o de Castelao en 1964. Por que non saíron daquela en Monterrey? Preguntarémollo o ano que vén ó espírito de Ramón Piñeiro.

Cuarto: Talvez un pouco por casualidade, pero probablemente con moita intención, Monterrey apadriñou o nacemento de algo tan importante como a Nova Narrativa Galega, publicando os dous libros fundacionais de Gonzalo Rodríguez Mourullo, *Nasce un árbore* e *Memorias de Tains*. O fillo do Vázquez de Calo –así lle chamaba Piñeiro ó pai de Mourullo nas súas cartas– acabou desaparecendo polo foro, pero antes diso, amparado polo Álvarez e polo Viñas, púxolle un bo cartucho de dinamita á idea, xa circulante e pouco despois formulada polemicamente, e programaticamente, de que a narrativa galega só tiña ou debía ter dous camiños, a saber: a fantasía de Cunqueiro e o realismo de Fole.

En resumo de contas: a fins dos corenta e principios dos cincuenta³ prodúcese de pronto unha recuperación do sistema editorial galego que, mutatis mutandis, parece ter unha potencia de fogo similar, ou mesmo superior, ó inmediatamente anterior á Guerra

Civil; aínda que, xaora, cunhas limitacións e baixo unhas ameazas que antes non sufría. Durante os anos cincuenta, e primeiros sesenta, o libro galego é case clandestino, considerablemente mal visto, e comercialízase sobre todo por subscricións. A editorial máis importante é Galaxia, seguida de Monterrey, pero hai varias outras empresas, efémeras ou non, que tamén contribúen á tarefa común, unha tarefa certamente común que, con todo, non nos debe inducir a esquecer as fondas contradicións que existían entre os distintos grupos e persoas.

A principios dos anos sesenta as cousas empezan a cambiar. Unha nova xeración, xa solidamente constituída no plano da creación literaria, comeza a intentar a reconstrución do nacionalismo político no interior, ponteando as autoridades autoinstituídas do, chamémoslle, «movemento galeguista», e establecendo contactos directos co exilio: Antón Moreda, chegado de América, é unha figura esencial no Consello da Moedade e na súa traumática ruptura que, en definitiva, dá orixe á creación da UPG, e posteriormente, por camiños tortuosos, do PSG. Por outra banda, unha parte dos militantes galegos do Partido Comunista de España, comprometidos co galeguismo cultural, practican e promoven a lingua galega e inician o proceso que levará á creación dunha organización chamada Partido Comunista de Galicia. Coa resistencia ó asolagamento de Castrelo de Miño hai movementos agrarios e políticos de gran transcendencia que falan galego. Comeza a formarse o que despois se chamou Fronte Cultural Galega, composta por O Galo de Santiago, o Facho da Coruña, a Asociación Cultural de Vigo e tantos outros grupos de cidades e vilas, legalizados ou non, duradeiros ou non. Unha fronte que en realidade nunca existiu pero que, coma o cabaleiro inexistente de Calvino, era aínda máis eficaz na guerra ca se existise realmente. Na Universidade de Santiago, xa a fins dos cincuenta, empeza a configurarse un movemento tan político coma cultural que en febreiro de 1968 estouparía en grandes accións de masas nas que a lingua galega empeza a conquistar as tribunas, convertida en lingua política, expresión de fraternidade e de arela democrática, bandeira antifranquista. O mesmo sucede no movemento obreiro, se non na súa totalidade, si nunha parte moi importante e cada vez maior, até a lingua galega converterse na lingua sindical referencial. E un feito aparentemente efémero como é a celebración do centenario de *Cantares Gallegos* en 1963 dá lugar á creación do Día das Letras Galegas, que sería moi importante pra romper a absoluta invisibilidade do libro galego e empezalo a pasear, polo menos unha vez ó ano, por algunhas prazas.

A situación política era moi diferente da dos anos cincuenta; e sen embargo, o mundo da edición en lingua galega non parece que se inmutase gran cousa. Certamente, aumentaba paseniño o número de títulos que se publicaba cada ano, pero o número de exemplares permanecía estancado, como estancada estaba a distribución que, se ben reforzara algo a súa presenza en librarías, aínda contaba cun número de puntos de venda moi escaso. O libro galego permanecía alleo ás masas populares.

En 1967, Xosé María Álvarez Blázquez volve de Oviedo, a onde fora como representante de Pescanova intentando mellorar os seus ingresos, cronicamente insuficientes pra levar unha vida desafogada. A aventura ovetense rematou non por fracaso laboral, senón por motivos moito máis dolorosos que non quero lembrar agora. Volto a Vigo, ó aconchego amoroso do clan fraternal, achábase sen traballo bo nin mao, pois abandonara o que antes desempeñaba como secretario da Confraría de Pescadores. É entón cando se xuntan a necesidade persoal dun home e a necesidade histórica dunha nación. Xosé María necesitaba manter a súa numerosa familia, e Galicia necesitaba un editor á altura dos tempos, pois os tempos estaban cambiando. Entón naceu Castrelos, a segunda etapa de Castrelos, a que reclama pró seu creador o título de editor revolucionario, porque esta pequena empresa familiar representou unha auténtica revolución no libro galego. Unha revolución que precisaría un volume enteiro, e talvez non moi delgado, pra contala e analizala en todos os seus aspectos. Eu tratarei só de transmitirvos moi esquematicamente a súa esencia.

Álvarez Blázquez creou en Castrelos dúas coleccións fundamentais, moi diferentes pero complementarias: coma quen di, por enriostar metáforas, as dúas follas dunha tesoirra, ou as dúas rodas dunha bicicleta, ou as dúas ás dun paxaro. Falarei primeiro da colección O Moucho, aínda que as dúas naceron xuntas, no mes de novembro de 1967, e aínda que as dúas camiñaron sempre coma as rodas dun carro, facendo o mesmo sistema de rodeiras paralelas. Ou para lelas.

O primeiro título da colección O Moucho foi o agora famoso *Catecismo do labrego* de Frei Marcos da Portela, ou de Valentín Lamas Carvajal. Daquela non o era tanto: pouco antes de 1967, e isto seino por boca del mesmo, Xosé María propuxéralle a Galaxia facer unha edición popular do *Catecismo do labrego*, e fóralle contestado, máis ou menos, que se acaso poderíase facer unha edición para bibliófilos de trescentos exemplares, coma as de Monterrey. En novembro de 1967, Xosé María fixo unha edición de 3.000 exemplares, e o éxito foi tan fulgurante que en febreiro do 68 tivo que facer a segunda, xa de 5.000, como a maioría das doce que aínda seguiron. Así a ollo, 70.000 exemplares ou cerca, polo menos 60.000, que probablemente foron lidos por medio millón de persoas, porque aquel era un libro que se prestaba seguido, sobre todo nas aldeas. O *Catecismo do labrego* foi o primeiro libro que entrou, non o primeiro libro en galego senón o primeiro libro, fóra dos escolares, que entrou en milleiros de casas de Galicia. E por que tal milagre? Aínda que pareza mentira, por razóns en gran parte políticas. Como sabedes, o *Catecismo do labrego*, publicado por primeira vez en 1888, é en substancia unha crítica do sistema caciquil da Restauración borbónica; pero os lectores de 1967 e dos anos seguintes líano coma se fose unha crítica do feo, canallesco, repugnante cacicato franquista; disto son eu testemuña, porque vendín moitos centos de exemplares en vilas e feiras, e así era como o recibían aquelas boas persoas que nolo quitaban das mans, non tan inxenuas como poida parecer. En 1980, Xosé María dicía nunha entrevista: «Eu non botei a andar

o Tío Marcos da Portela por casualidade. Tiña unha idea premeditada e quería como unha declaración programática do que ía ser O Moucho, *libros do pobo pra o pobo*».

En efecto, ese era o lema da colección O Moucho, e ben significativo por certo. Como xa dixen, un dos grandes amores de Xosé María foi a literatura popular, e unha boa parte das cinco dúcias de títulos d'O Moucho son escolmas temáticas de literatura popular: *Refranceiro do viño*, *O libro do porco*, *O libro do amor*, *O libro da caza*, *Cantigas sociais*, *Romances de cego*... Isto é realmente moi importante, porque o erudito Xosé María Álvarez Blázquez tiña unha concepción da literatura oral tradicional que ía moito máis aló do amor polo estudo etnográfico. Hai no programa d'O Moucho unha vontade moi clara, e moi política, de poñer nas mans do pobo a cultura por el mesmo creada, dignificada pola letra impresa, daquela aínda percibida como algo sagrado, de maneira que contribuíse, espertando o orgullo, ó espertar da conciencia nacional.

Pero tamén hai outras liñas cuantitativa e cualitativamente importantes n'O Moucho. Por exemplo, a edición de obras novas –Ben-Cho-Shey, Manuel Casado Nieto, Celso Emilio Ferreiro, Manuel María, Méndez Ferrín, Vázquez Pintor, Xoán Ignacio Taibo, o propio Xosé María Álvarez Blázquez e este que vos fala. Cun criterio ecléctico, que vai da literatura popularista dun Casado Nieto ou dun Ben-Cho-Shey ó chamémoslle vangardismo do Ferrín ou do Taibo. E quizabes sexa aínda máis significativa a liña de recuperación de clásicos maiores e menores, cunha selección de intención moi popular, na que, ademais do propio Lamas Carvajal escondido detrás do sarmentiano pseudónimo, aparecerían a cara descuberta Pintos, Curros Enríquez, Rosalía, Pardo de Andrade, Labarta Pose, Leandro Carré, Lúgrís Freire, Castelao...

Mais aínda que a recuperación de clásicos sexa importante n'O Moucho, é a colección Pombal –moito menos citada– a que canga co peso principal desta liña transcendental. E aquí convén pensar un pouco en como estaban as cousas no mundo da edición galega, a finais da década dos sesenta, despois de case vinte anos de actividade editorial, a respecto dos clásicos galegos, e nomeadamente dos tres que hoxe nolo parecen por excelencia, Rosalía, Pondal e Curros.

Pois ben, parecerá mentira, pero o caso é que practicamente non existían, non xa os clásicos menores, senón nin sequera os maiores. A súa proxección popular era practicamente nula. De Rosalía fixera Galaxia unha edición conmemorativa de *Cantares galegos* en 1963, con ocasión do seu centenario e do primeiro Día das Letras Galegas. A situación de Curros e de Pondal era aínda moito peor: relegados na práctica ó mundo dos estudos eruditos, mal lidos e peor xulgados por algúns críticos, *Aires da miña terra* e *Queixumes dos pinos* estaban se acaso nas bibliotecas, pero non nas librarías, onde só se podían adquirir, como moito, as breves escolmas da Academia ou de Galaxia con ocasión da dedicatoria do Día das Letras Galegas... Dá a impresión de que os editores galegos non crían nestes clásicos fundacionais máis ca como arqueoloxía, ilustre arqueoloxía se acaso, pero nada potencialmente operativo.

Álvarez Blázquez viu as cousas moito doutra maneira. En 1968 fixo, como número 2 da colección Pombal, unha edición de *Follas novas*, aumentada co longo poema *Unha voda na aldea*. Unha edición de 3.000 exemplares, que era o ordinario en Castrelos, e que Xosé María reeditou, creo, catro veces. Ou sexa, 15.000 exemplares en números redondos.

En 1970 saíu a primeira edición de *Queixumes dos pinos e outros poemas*, da que se farían logo tres reedicións. Total, 12.000 exemplares. 12.000 exemplares dun poeta misterioso e etéreo, nebuloso e minoritario, polo que ninguén daba un peso e que resultou chegar a ser un poeta popular.

En 1971, despois de negociacións nada fáciles nin baratas cos herdeiros de Curros, puido por fin imprimir Xosé María a primeira edición de *Aires da miña terra e outros poemas*, que incluía tamén *O divino sainete*[†], e que menos dun ano despois sería reimpresa, e así outras dúas veces polo menos.

É evidente que neses anos hai unha revolución no libro galego, unha revolución executada por Xosé María Álvarez Blázquez, desde unha ideoloxía da literatura e da cultura galega escrita de carácter claramente popular, e dende logo contraposta á que informaba a actividade da outra grande editorial da época, Galaxia. A actividade de Galaxia, dende a súa fundación e mentres a gobernou Ramón Piñeiro, baseouse esencialmente nunha concepción elitista da cultura, de *alta cultura*, decotío en procura da súa aceptación polas minorías intelectuais tanto de Galicia como, case aínda máis, de fóra. Non hai máis ca ler os «ecos de sociedade» da vella *Grial* pra decatarse de canto se buscaba a aprobación de Piel, ou de Rodrigues Lapa, ou de Dámaso Alonso, ou de calquera gloria universitaria que «recoñecese» o noso alto nivel intelectual. Nunha carta inédita de xaneiro de 1973 a un escritor que non vou mencionar agora, e que eu posúo por pura casualidade, Piñeiro dille: «o [seu] estilo expresivo non cadra co noso. Pode ser que a súa literatura 'prenda' doadamente no pobo, cousa que eu celebrarei moito e que a todos nos alegraría, pro a nosa batalla cultural pretende ouxetivos máis complexos e, mesmo por eso, ten que manexar outros recursos». O intelectualismo de Galaxia foi, non o vou dubidar a estas alturas, útil en moitos aspectos, ou polo menos nalgún; pero a empresa editorial última de Xosé María Álvarez Blázquez, ademais de «dinamitar todos os teitos do libro galego», como dixo o outro, foi tamén dinamita pura en si, ou «máquina de acelerar mundo pra nós», como diría tamén ese mesmo outro. No fondo hai unha concepción política de carácter democrático-popular, no fondo de Xosé María, radicalmente contraposta á de Ramón Piñeiro. Pero isto que quede tamén pró ano que vén.

O feito de que Rosalía ou a lírica medieval poidan ser materia de estudo nas universidades do mundo é desde logo unha cousa que nos satisfai grandemente no noso orgullo, e que mesmo nos pode ser útil na resistencia contra a destrución, ou polo menos consolar nos algo dela. Pero tamén parece que o minoritario estudo académico das glorias do pasado, por moita altura intelectual que teña, será sempre moi limitado como arma de

combate pola construción nacional. Ora ben, que de pronto Rosalía, Curros e Pondal, as Tres Coroas, a Trepia de Ouro do noso Rexurdimento, abandonen a fría gloria dos estudos eruditos e os grandes recoñecementos teóricos pra meter de novo o seu canto en combate, pra popularizárense de novo e camiñar canda a nós dándonos folgos e argumentos na loita, iso xa é outra cousa; iso é revolucionario, e de feito tivo unha influencia moi difícil de medir, pero desde logo importante, no pouco ou moito que chegamos a ser e somos aínda. Porque de pronto Curros, Pondal e Rosalía xa non foron pálidas fantasmas ilustres, senón soldados do futuro, camaradas nosos; e hai que recoñecer, en punto de utilidade práctica, que nestas cousas a veteranía pode ser un grao, e a xenialidade un bastón de mariscal. Ese foi un dos grandes méritos de Xosé María Álvarez Blázquez, e eu estou convencido que sen Castrelos, que os reactualizou xusto a tempo, hoxe Rosalía, Pondal e Curros non serían tan grandes, non cumprirían o papel inmenso que cumpren no imaxinario nacional galego.

A colección Pombal era con todo bastante máis ca unha máquina de reactivación de clásicos, e habería que falar dos libros de Celso Emilio, de Neira Vilas, de García Barros, de Antón Alonso Ríos, de Rei Ballesteros, naqueles tempos de escasa edición nos que un libro aínda era, ou podía ser, un feito importante, pois non se perdía, como acontece hoxe con tantas obras de moito interese, na masa enorme de papel impreso que nos aso-laga coma un maremoto sen fin. E tamén habería que falar das cousas que debían ser e que non puideron ser. Por exemplo, lembro o intento de Xosé María de editar a obra completa de Aquilino Iglesia Alvariño, que non puido levar adiante polas disparatadas esixencias económicas que formularon os seus herdeiros. E lembro tamén a súa frustración por non poder dispoñer dos clásicos do Segundo Rexurdimento, os da época das Irmandades e de Nós, vivos aínda algúns deles, que estaban vinculados a Galaxia por razóns de herdeiros, ou de conselleiros de herdeiros, ou de si mesmos, pois unha boa parte da xente daquelas xeracións estaba con Galaxia case coma cun partido, substituíndo o carné do Partido Galeguista pola obediencia ós «conviña facer» de Ramón Piñeiro. Ora ben, o seu rigor e xenerosidade no pago de dereitos de autor –no que foi tamén un auténtico precursor– valeulle a Xosé María conseguir dous libros de Fole; a grandeza de alma de Otero Pedrayo levouno a darlle dous relatos pra publicar n’O Moucho e a autorizalo a reeditar *O desengano do prioiro*, que xa saíra de primeiras en Monterey; e a propia intelixencia de Xosé María, a pór de trucos eruditos e de arriscarse a un preito que afortunadamente non chegou, permitiulle incluso enxertar algunhas cousas menores de Castelao, o máis desexado, no seu catálogo.

É preciso ir pechando e deixar moitas cousas no aire. En resumo: cando Xosé María Álvarez Blázquez volveu de Oviedo en 1967 e iniciou a segunda etapa de Edicións Castrelos cun capital de 300.000 pesetas posto por seus irmáns, as edicións dos libros galegos oscilaban normalmente entre os 500 e os 1.000 exemplares de tiraxe, e unha parte considerable das vendas facíase aínda por subscrición⁵. Edicións Castrelos empezou a

editar 3.000 exemplares, 2.000 no caso do primeiro número da colección Pombal, *Cantos de Nadal, Aninovo e Reis*, e a facer reedicións continuas, algunhas das cales eran de 5.000 exemplares.

Xa dixen antes que as Edicións Nós de Ánxel Casal deberon facer, de 1927 a 1936, un máximo de 30.000 exemplares dos seus setenta e pico títulos, dos cales non é posible calcular os que efectivamente se venderon e cobraron no seu tempo, pero si afirmar que non deberon pasar da metade; Ánxel Casal gañaba cartos como impresor e perdíaos como editor. Nunha entrevista con Margarita Ledo publicada n'*A Nosa Terra* do 8-14 de febreiro de 1980, Xosé María Álvarez Blázquez afirmaba ter vendido 800.000 exemplares. En números redondos, os 30.000 exemplares *fabricados* por Nós era un libro por cada cen galegos; os 800.000 exemplares *vendidos* por Castrelos é un libro por cada catro galegos, ou sexa, un libro por cada casa, que hoxe ó mellor non parece nada, pero que no seu tempo representou prá cultura galega escrita un cambio enorme, o esnaquizamento do gueto en que até daquela estivera recluída. Despois da incredulidade e da sorpresa inicial, as outras editoriais puxéronse á tarefa de recuperar o tempo perdido; pero as que o conseguiron –a que o conseguiu, que foi só unha– tardaron anos en poñerse á altura; e despois de 1975, naturalmente, naceron outras que xa non tiveron máis remedio ca nacer coma Castrelos ou morrer na infancia.

Entre 1968 e 1975 inclusive, segundo datos da Axencia Española do ISBN, no Estado Español publicáronse 293 libros en galego, dos cales Galaxia editou 94, Castrelos 54, Edicións do Castro 26, Sept 18, Akal 17, Xistral 12, Real Academia Galega 8, Editorial Celta 8, Universidade de Santiago 4, Brais Pinto 3 e Edicións do Rueiro 3. O resto son unhas 25 edicións de autor e outros tantos libros de editores ocasionais ou de fóra de Galicia. Os datos non corresponden exactamente coa realidade, pois polas miñas contas Castrelos editou 62, oito máis, pero é igual; imaxinemos que o erro é proporcional.

Ora ben, unha cousa é o número de títulos, e outra moi diferente o número de edicións e de exemplares. Nisto último, naturalmente, non teño datos exactos, pero si afirmarei, porque ninguén conseguirá xamais desmentirme con probas fidedignas, que cos seus 54 títulos rexistrados Edicións Castrelos vendeu neses oito anos máis exemplares ca todas as outras editoras xuntas. Moitos máis, e máis do dobre tamén. Se a principios do 1980 Xosé María fala de 800.000 exemplares vendidos, probablemente medio millón deles despacháronse entre o inicio da xeira a finais de 1967 e ese ano fulcral que foi 1975, o da morte de Franco.

Cousas así non suceden por casualidade. Desde logo, agora ben se ve, agora é moi doado ver que os tempos demandaban algo coma Edicións Castrelos. Ora ben, unha cousa é que os tempos demanden e outra que reciban o que lles fai falla. Neste caso, felizmente, xa dixen que confluíra a necesidade histórica coa necesidade persoal do home axeitado. Seguramente do único home axeitado, que podía habelo ou non habelo. Xosé María Álvarez Blázquez reunía en si a sabedoría do erudito, a condición política do

nacionalista virado prá esquerda e amigo do pobo, a capacidade de interpretación, analítica ou intuitiva, das súas necesidades, e ó mesmo tempo unha cousa que é ben difícil atopar unida con estas devanditas calidades: a habilidade comercial.

Xa antes me referín á precaria distribución en librerías do libro galego nos anos cincuenta e sesenta. Na segunda etapa de Castrelos, na d'O Moucho e Pombal, Xosé María renunciou totalmente á venda por subscrición que viñera practicando coma os máis, e creou unha rede de puntos de venda nunca vista nin concibida, que superou os 220 e triplicou en número os de calquera outra editorial. Practicamente non había unha soa vila en Galicia onde os libros galegos –os libros de Castrelos– non estivesen presentes. Naturalmente, non todos os puntos de venda eran librarías, nin sequera quioscos: ó mellor eran comercios xerais deses que había daquela polas vilas, ou estancos, ou calquera outro establecemento que estivese disposto, por negocio ou por galeguismo –que de todo había– a vender libros galegos. A distribución era, con pouquísimas excepcións, en depósito: de cada novo título enviábanse ordinariamente seis ou dez exemplares; se o libreiro –ou o que fora– pedía reposición, dábanse como vendidos, facturábase e xirábase unha letra de cambio. Se non, cada ano pedíase que cubrisen unha folia de existencias, e facturábase pola diferenza. Isto daba, desde logo, moito traballo, porque ás veces había que insistir, ou mesmo ir pola librería e facer pacientemente o reconto. Pero non había outro remedio, se se quería vivir do negocio. E non é só que se quixera, é que había que. A administración, por outra parte, era dun rigor absoluto, e o control dos gastos, e dos cobros, extremadamente severo.

Nos primeiros anos da editorial tamén tivo a súa importancia a venda ambulante en feiras e vilas cunha furgoneta que levaba o rótulo de *Amigos das Letras Galegas*. Esta aventura iniciouse, paréceme, nunha feira de mostras en Vilagarcía de Arousa, impulsada entre outros por Gonzalo Bouza-Brei, que daquela era un rapaz, o fillo de Lucho Bouza-Brei, que foi un dos máis queridos amigos de Xosé María. Eu estiven ó final naquela louca andaina, antes de que estoupase de mala maneira por culpa dun cabrón de Pontevedra e se liquidase totalmente o invento nos primeiros meses do 72. Pero isto sería mellor que o contase o Gonzalo Bouza, e ogallá o queira facer.

Eu teño que ir acabando. Mais non quero facelo sen repetir aquí, solemnemente, unha idea que me parece moi importante: non se pode estudar ben a historia dunha literatura, a historia dunha cultura escrita, e especialmente a historia dun rexurdimento coma o noso, que é produto dunha rebelión case imposible contra os ventos negros da Historia, sen prestar moita atención á base material dese rexurdimento, desa literatura. Se non se edita, non se escribe. A historia da edición en Galicia conta con importantes subsidios eruditos, por exemplo os de Ernesto Vázquez Souza sobre as empresas de Ánxel Casal, pero aínda está de facer un relato global e dialéctico de toda a aventura.

Con todo e con iso, creo que algo se sabe xa ben, e é o seguinte: no século longo que vai dende o Primeiro Rexurdimento ata a morte de Franco houbo catro grandes edito-

res individuais en Galicia, catro persoas polo tanto de grande importancia prá nosa historia: Manuel Soto Freire, o primeiro editor propiamente dito, que formou un catálogo pola súa conta e publicou obras tan importantes coma a *Historia* de Murguía e a *Gramática* de Saco e Arce; Andrés Martínez Salazar, que a cabalo do 1900 creou coa súa *Biblioteca Gallega* o primeiro gran canon, recapitulación e base transcendental pró futuro; Ánxel Casal, o editor heroico, que salvou a revista *Nós* da desaparición e imprimiu case todos os libros fundamentais do Segundo Rexurdimento; e Xosé María Álvarez Blázquez, que nos anos finais da ditadura franquista quitou o libro galego da miseria, multiplicándoo e popularizándoo e facéndoo entrar con vigor inesperado na etapa en que estamos.

NOTAS

- 1 Nestas alturas, a situación de Xosé María no Hospital Militar de San Caetano tampouco non debía ser de risco persoal inmediato, entre outras cousas porque o director era o coronel médico Juan Barcia Eleizegui, fillo de Xoán Barcia Caballero, que colaborara con seu pai en dúas novelas en castelán e gañara tamén algúns premios en xogos florais. É moi probable que, malia o seu dereitismo golpista, este señor se sentise inclinado a protexer un intelectual coma Xosé María, que sabía perfectamente quen era Barcia Caballero e ó que talvez incluso lle puidese dar algunha faterna poética.
- 2 “Desde este intre, o seu nome pasou a ser familiar nos círculos literarios de Galicia a través dos fíos nerviosos de Galaxia. En Vigo, en Compostela, en Lugo, en Ourense...” Ramón Piñeiro, carta-prólogo a *As covas do rei Cintolo*, 1956.
- 3 É case seguro que, de termos –de teren os nosos devanceiros– máis forza e organización, ese rexurdimento editorial puidese empezar dous ou tres anos antes, coma en Cataluña. As condicións políticas permitían a partir de 1946, pois os Estados Unidos e o Reino Unido, desexosos da permanencia de Franco como aliado anticomunista obxectivo, fixeron que o réxime fascista español, sen deixar de selo, se empezase a maquillar un pouco pra minguar o escándalo perante as súas propias opinións públicas.
- 4 Cómpre dicir que d’O *divino sainete* si saíra unha edición en 1969, en Edicións do Castro, que tivo unha difusión máis ben escasa.
- 5 Nesa mesma época hai outro gran éxito popular, que constitúe case, ou sen case, un *unicum* dentro de Edicións do Castro: *Memorias dun neno labrego*, de Xosé Neira Vilas, publicado en América en 1961, é reeditado no interior en 1968, e reeditado no 69, no 71, no 72, no 76, no 77... En canto a Galaxia, o que mellor vendía era Castelao, nomeadamente *Cousas*, que editou por primeira vez en 1962 e reeditou en 1967, *Os vellos non deben de namorarse*, en 1953 e reedición en 1968, e a serie de *Cousas da vida*. É probable que nalgúns daqueles anos Castelao representase a metade das vendas de libros de Galaxia. O que podería facer con el Xosé María de ter os dereitos non é pra pensalo!